

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

ISSN 2307-3179 (Print)

**ВІСНИК
АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ**

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Випуск 47-48

Київ - 2024

**ВІСНИК
АГРАРНОЇ
ІСТОРІЇ**

47-48'2024

Науковий журнал

Редакційна колегія:

М.А. Журба (*головний редактор*),
В.А. Вергунов, В.О. Доценко,
М.П. Жолоб, І.А. Коляда, С.С. Падалка,
О.В. Потильчак, В. Сукарев

**BULLETIN OF
AGRARIAN
HISTORY**

Editorial Board Members:

Zhurba M. (*Editor-in-chief*),
Dotsenko V., Koliada I.,
Padalka S., Potylchak O., Sukarev V.,
Vergunov V., Zholob M.

47-48'2024

Scientific journal

УДК 94:63(100)

В 53

DOI: 10.31392/VAN-2024.47-48

Засновник:

– Український державний університет
імені Михайла Драгоманова

*Свідоцтво про державну реєстрацію:
КВ № 19525 – 9325 Р від 13.11.2012 р.*

Відповідно до наказу Міністерства освіти і
науки України № 894 від 10.10.2022 р. журнал
включено до Переліку наукових фахових
видань України (категорія «Б») з історичних
наук (спеціальність 032 історія та археологія)

Журнал індексується в міжнародній
наукометричній базі Google Scholar

Офіційна інтернет-сторінка видання:
<https://agrarian-history.com.ua>

Адміністратор сайту:

С. Діхтяр

Адреса редколегії:

03037, м. Київ,
вул. Освіти, 6, каб. 16
тел.: (097) 130-91-96;
e-mail: zholobb@gmail.com

Друкується за рішенням:

Вченої ради історичного факультету
УДУ імені Михайла Драгоманова
(протокол № 11 від 26.06.2024 р.)

Підп. до друку 02.07.2024

Формат 70 x 108 1/16.

Папір офсет. Друк. різogr.

Ум. автор. арк.: 30

Наклад 50 прим.

Друк: ТОВ «ТВОРИ»

*Автори опублікованих матеріалів несуть повну
відповідальність за підбір, точність наведених фактів,
цитат, економіко-статистичних даних, імен та інших
відомостей.*

**РОЗБУДОВА УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ПОГЛЯДАХ
МІНІСТРА ІСПОВІДАнь УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВИ ГЕТЬМАНА
ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО ВАСИЛЯ ЗЕНЬКІВСЬКОГО**

Жолоб Михайло Петрович

кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: zholobb@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0003-0745-8412>

***Анотація.** У статті розглядається церковнотворча діяльність Василя Зеньківського. На основі широкого комплексу профільної історичної літератури показано, що на кожному етапі своєї діяльності Василь Зеньківський мав особливі, обумовлені історичними обставинами, підходи до церковного будівництва. У статті звернено увагу на основні його погляди та здобутки в сфері церковного будівництва.*

***Ключові слова:** Василь Зеньківський, Павло Скоропадський, Антоній (Храповецький), Православна церква, Українська держава, релігійна організація, Міністр ісповідань.*

Постановка проблеми. Українське церковне будівництво, що взяло своїм початком першу половину ХХ століття, не втратило свою актуальність і в сьогоденні. Його глибокі внутрішньо-психологічні та соціальні передумови важливі і по нині.

Метою є розкриття ролі та поглядів Василя Зеньківського на українське церковне будівництво часів національно-визвольних змагань українського народу 1917 – 1920 рр.

Виклад основного матеріалу. У зв'язку з обставинами, в яких опинилися українські національні державні утворення першої половини ХХ століття, успіхи їх церковних намірів потрапляли в пряму залежність від державотворчих процесів і здатності цих держав до боротьби за самостійність. Визнання української церкви ставало заручником успіху та визнання українських державних утворень від іноземних держав з одного боку, а з іншого – небажання єпископату становлення національних церковних структур.

Пишучи про погляди та зумовлені ними дії Василя Зеньківського як першого міністра ісповідань Української Держави Павла Петровича Скоропадського, слід зазначити, що в умовах розгортання національно-визвольних змагань українського народу 1917 – 1920 рр. та в роки після них склалися умови, коли «радикальна зміна поглядів» була об'єктивно вигідною, а в окремих випадках необхідною. Таким чином з'ясування поглядів першого міністра ісповідань Української Держави Василя Зеньківського на розбудову української православної церкви, її ролі в російському та світовому православ'ї, а також самої долі України потребує кропіткої та різносторонньої роботи з аналізу і врахування біографії та загального історичного тла цих драматичних подій.

Народився Василь Васильович Зіньківський 4 липня 1881 р. в місті Хмельницький (на той час Проскурів). Зеньківський був вихідцем з українського дворянського роду. Завдяки цьому здобув природничу освіту на фізико-математичному факультеті Київського університету. З 1915 р. працює професором Київського університету та викладає курси з психології та логіки. Крім того очолював релігійно-філософське товариство. В 1917 – 1918 рр. викладав в українському державному університеті. Упродовж 15 травня – 19 жовтня 1918 р. – міністр ісповідань в уряді Української Держави [Осташко, 2005; Зеньковський, 2010].

Міністр ісповідань Української Держави Василь Зіньківський став першим міністром ісповідань Української Держави Павла Скоропадського та творцем і засновником української церковної структури доби національно-визвольних змагань українського народу 1917 – 1920 рр., а також українського релігійного відомства як міністерства за часів Української революції 1917 – 1920 рр. [Ульяновський, 1997, с. 40-45, 70-71]

Характерними рисами, які підкреслюють чисельні дослідники біографії Василя Зеньківського є його поміркованість та опора на канонічність у взаємодії з духовенством української православної церкви [Ульяновський, 1997, с. 73; Євсєєва, 2004, с. 213-214]. Саме Василь Зеньківський ініціював та відіграв роль каталізатора державницьких тенденцій всередині української церкви. В значній мірі діяльність заснованого ним Міністерства ісповідань ґрунтувалося насамперед на засадах діалогу між державою та церквою, а також адміністративній незалежності в управлінні церквою. Нерідко така його поміркованість ставала причиною конфліктів з російським єпископатом українських православних єпархій [Ульяновський, 1997, с. 70-71].

Розбудова української православної церкви в добу національно-визвольних змагань було процесом надзвичайно складним, що зустрічав опір дій серед проросійського духовенства, яке складало єпископат та значну частину чернецтва і білого духовенства. Найпомітнішою постаттю з числа антиукраїнських сил в православній церкві українських єпархій доби національно-визвольних змагань українського народу був харківський, згодом київський митрополит Антоній (Храповецький). Він займав чільне місце в ієрархії духовенства України, де мешкала лєвова частка православних вірян колишньої Російської імперії. Антоній прагнув нав'язати свій порядок денний церкві, виступаючи, адже був ієрархом потужного церковного об'єднання, що знаходилося поза більшовицькою владою, на відміну від патріарха Тихона, що перебував у Москві. Тож роль та амбіції Антонія як предстоятеля української православної церкви виходила далеко за межі України [Бойко, 2003; Стародуб, 2001].

Для проросійського духовенства за Гетьманату, зокрема митрополита Антонія (Храповецького) та єпископа Павла (Рождественського), саме Зеньківський являв собою «найстрашнішого» та «найлютішого» ворога православної церкви, оскільки прагнув до розбудови її організаційної структури та церковної автономії і таким чином впливав на їх погляд та ставив під загрозу російську церкву [Ульяновський, 1997, с. 100-102]. Втім, як показало подальше розгортання церковних процесів, саме дії Зеньківського, спрямовані на організацію церковної структури в рамках Української Держави Скоропадського, по факту сприяли консолідації

чорносотенного духовенства довкола українських епархій, що стали управлятися окремим церковним органом з найбільш реакційних проросійських сил [Ульяновський, 1997, с. 120-124; Євсєєва, 2004, с. 198-199].

Безсумнівним є те, що увесь період перебування Василя Зеньківського на посаді міністра ісповідань Української Держави, йому доводилося зустрічати опір, що виявлявся як у вигляді саботажу співпраці церкви з державою, так і в прямих наклепах на нього з боку проросійського духовенства.

Втім не слід бути наївними в оцінці Василя Зеньківський як прямого і послідовного будівника української церкви і представника українського церковного руху в контексті державотворчих процесів українського народу доби національно-визвольних змагань 1917 – 1920 рр. Будуючи українські церковні структури, Василь Зеньківський чудово усвідомлюючи політичну орієнтацію єпископату та на особистому досвіді розумів його настрої і не міг у короткій та середній перспективі очікувати постання української національної церкви [Ульяновський, 1997, с. 250]. Про це свідчила динаміка роботи та рішення Всеукраїнського церковного собору [Ульяновський, 2006]. Його поступальність в українізації церкви в поєднанні з формуванням церковної структури, що мала самоврядування в рамках Української Держави, радше сприяла консолідації чорносотенсько-орієнтованого духовенства і сприяла побудові в Українській Державі Скоропадського надійного тилу для білого руху Росії, що в ті роки не без допомоги гетьмана зароджувався на теренах колишньої Російської імперії [Ульяновський, 1997, с. 297; Євсєєва, 2004, с. 214-216]. Згодом Василь Зеньківський сам згадував, що, працюючи міністром ісповідань Української Держави, фактично служив інтересам російської справи [Зеньковський, 1995, с. 11].

Пишучи про православну церкву, варто брати до уваги й те, що традиційно православна церква є ідеологічним апаратом тієї держави, в якій знаходиться. Виключенням є лише ті держави, що самі дистанціюються від православної церкви у якості ідеологічного апарату. Зеньківський, будучи людиною ерудованою та церковно грамотною, в значній мірі розумів цю особливість церкви, а тим більше російської, яка у часи Російської імперії була фактично «Міністерством ідеології», повністю зрісшись з державою. Церковні процеси в Україні розгорталися на тлі бурхливих церковних процесів в межах російської православної церкви, вичвом яких став Всеросійський православний собор у Москві. Обрання патріарха Тихона та відродження досинодальних органів управління церкви фактично означало реставрацію старих порядків, що існували в російському православ'ї до реформ Петра I. Струнка церковна ієрархія, що опиралася на патріаршу традицію йшла в розріз українській церковній традиції соборності в управлінні православної церкви.

Власне з усвідомлення цього факту й постає колізія українського церковного будівництва часів Василя Зеньківського, де з одного боку міністр ісповідань Української Держави прагнув до повернення українських традицій церковного життя, а з іншого – бачив українську православну церкву як нерозривну частину російського церковного простору [Зеньковський, 1995, с. 12]. Опіраючись на різні церковні традиції, ментальність народу та психологічні реакції українців і росіян на схожі ситуації слід зазначити, що перспектива такого співіснування української та російської церкви в рамках однієї православної церкви могла бути тільки явищем тимчасовим і практично напевне в перспективі передбачало або ж автокефалію

української православної церкви або ж поглинання і розчинення української церкви в російській [Ульяновський, 1997, с. 281-289].

Якщо перший варіант був практично неможливий, на погляд Василя Зеньківського, і висвітлений у його спогадах, то другий цілком реальний і більш того – ілюстративно-наочний в попередні часи. Таким чином попри видимі ознаки українського церковного будівництва, що відображали дії Василя Зеньківського на посаді міністра ісповідань Української Держави, його дії мали радше декоративний і імітаційний характер. Міністр ісповідань Української Держави Василь Зеньківський подібно до ієрархів православної церкви українських єпархій вбачав в Українській державі Павла Петровича Скоропадського радше тимчасове державне утворення, що несло проміжковий характер між Росією минулого і Росією майбутнього, яка б насправді мало чим відрізнялася від своєї попередниці [Ульяновський, 1997, с. 247-248].

З розгортанням антигетьманського повстання на чолі з Директорією Української Народної Республіки Василь Зеньківський вирушає за кордон та опиняється в середовищі російської білої еміграції, більш того буде церковну кар'єру в рамках російської православної церкви. 1919 р., вже легалізувавшись в умовах більшовицького режиму, Василь Зеньківський почав працювати в наркоматі народної освіти, наркоматі соціального забезпечення і охорони здоров'я, а також викладав в кількох університетах. Згодом перебрався до Одеси, а 1920 р. емігрував до Белграду, де став професором місцевого університету та секретарем товариства російських вчених, яке через п'ять років змушений був покинути через критику його діяльності у якості міністра ісповідань Української Держави Павла Скоропадського. Василь Зеньківський перебрався до Праги, а починаючи з 1927 р. став професором православного богословського інституту в Парижі [Осташко, 2005; Зеньковський, 2010].

За таких умов колишній міністр ісповідань Української Держави Василь Зеньківський пише свої мемуари. Цілком очевидно, що для самого Зеньківського ці мемуари були в значній мірі не спробою зафіксувати історичні події, пов'язані з перебуванням ним на посаді міністра і розповідань Української Держави та церковними процесами, що відбувалися в Україні 1918 р., а спробою «відбілити» свою репутацію в білоемігрантському церковному середовищі. Саме тому мемуари Василя Зеньківського сповнені псевдоісторичними спогадами, які йдуть в розріз з історичними фактами та свідченнями інших очевидців подій. Мемуарами він прагнув сконструювати нову більш зручну йому реальність. В цій нові реальності Василь Зеньківський з одного боку служив Росії, і як показало подальше розгортання подій в цьому він не лукавий, бо як написано в Євангелії «по ділам їхнім пізнаєте їх». Саме діяльність Василя Зеньківського на посаді міністра ісповідань Української Держави, яка полягала у створенні для України органів управління церквою без забезпечення лояльності російського духовенства створила умови, коли фактично українська церква ставала становим хребтом російського шовінізму в Україні. Яскравим прикладом саме такого результату є наслідки діяльності другої та третьої сесії Всеукраїнського церковного собору. На них, на відміну від першої, гору взяло проросійське духовенство в тому числі завдяки поступливості Василя Зеньківського [Ульяновський, 2006].

З іншого боку слід зазначити, що семимісячна успішність Української Держави Павла Петровича Скоропадського і у відомстві Василя Зеньківського мала свій відгомін в українізації церковного життя. Сам Зеньківський, не будучи ворогом українську церковного руху, вбачав за можливе і почасти законне право українського народу на вираження свого церковного життя у відповідності до своєї ментальності та історичних традицій, які склалися впродовж століть в абсолютно інших умовах, ніж це відбувалося на етнічно російських теренах. Крім того сам Зеньківський не заперечував на праві проукраїнського духовенства вести проповіді українською мовою, оскільки ця мова була зрозуміла для його пастви, а також сприяв розширенню українського церковного самоврядування [Зеньковський, 1995, с. 82-103].

Висновки. Отже, діяльність міністра ісповідань Василя Зеньківського являла собою внутрішньо обумовлену позицією людини російської культури, що пам'ятала про свої давні українські корені, але перебувала в рамках духовного і політичного російського простору. Не будучи ворогом України в її драматичні та складні історичні обставини, Василь Зеньківський прагнув поєднати очевидне і морально чесне право українського народу на, хоч і непростий, але окремий від Росії національний та церковний шлях. Втім реалізацію цього права він бачив лише в розрізі перебування українського національного та церковного руху в рамках російської політичної і релігійної орбіти. Відверто антиукраїнські випадки, притаманні його мемуарам, були зумовлені головним чином не його власною позицією на момент перебування на посаді міністра ісповідань Української Держави, а обумовлювалися тим цькуванням, яке відбувалося щодо нього в роки перебування в еміграції та діяльності в білоїміграційних організаціях.

Тож, підсумовуючи вище сказане, слід зазначити, що Василь Зеньківський не був українським патріотом і державником у традиційному розумінні цього слова, подібно до багатьох діячів українського церковного руху з мирян, як-то Володимир Черняхівський, Олександр Лотоцький, Іван Огієнко, Василь Біднов та багато інших, але й не був типовим діячем російського церковного руху, що йшов у фарватері імперської політики як в церковній ідеології, так і в церковній практиці тих часів. Ця його двоякість відштовхувала і продовжує відштовхувати від нього як палких українських патріотів, так і прихильників російських імперських традицій. Це в свою чергу породжувало і продовжує породжувати величезну кількість міфів довкола Василя Зеньківського і його політики в сфері церковного будівництва, надаючи йому епітетів та характеристик, що є взаємовиключними. Правда в цій ситуації із Зеньківським, як і завжди, – посередині. Дійсно, він не провадив політики, яка б передбачала автокефалію української церкви і бачив українську православну церкву як і Україну загалом частиною російської простору з особливими специфічними механізмами самоврядування, які б враховували темперамент, історичний досвід та психологічні особливості українського народу, а отже його церкви. Втім не було в ньому й ворожого та відверто негативного ставлення до українського церковного руху, оскільки він бачив запит на українізацію церкви насамперед серед пастви та білого духовенства українських епархій. Саме тому оцінка Василя Зеньківського дуже часто обумовлюється неврахуванням складності тієї доби, в якій він жив і працював.

Список використаних джерел та літератури

- Бойко, О. Д., 2003. Антоній Храповицький, *Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В*, К.: В-во «Наукова думка».
- Євсєєва, Т. М., 2004. Російська православна церква в Україні 1917 – 1921 рр.: конфлікт національних ідентичностей у православному полі, К: Інститут історії України НАН України.
- Зеньковський, В., 1995. *Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.): Воспоминания*, Москва.
- Осташко, Т. С., 2005. Зеньківський Василь Васильович, *Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й*, К.: В-во «Наукова думка».
- Стародуб, А. В., 2001. Антоній, *Енциклопедія Сучасної України*, К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України.
- Ульяновський, В. І., 1997. Церква в Українській Державі 1917 – 1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського), К: Либідь.
- Ульяновський, В. І., 2006. Всеукраїнський православний церковний собор (ВПЦС), *Енциклопедія Сучасної України*, К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України.
- Ульяновський, В. І., 2010. Зеньковський Василь Васильович, *Енциклопедія Сучасної України*, К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України.

References

- Boiko, O. D., 2003. Antonii Khrapovytskyi, *Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 1: A-V*, K.: V-vo «Naukova dumka». [in Ukrainian].
- Ostashko, T. S., 2005. Zenkivskiy Vasyl Vasylovych, *Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 3: E-Y*, K.: V-vo «Naukova dumka». [in Ukrainian].
- Starodub, A. V., 2001. Antonii, *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*, K.: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Ulianovskiy, V. I., 1997. *Tserkva v Ukrainiskii Derzhavi 1917 – 1920 rr. (doba Hetmanatu Pavla Skoropadskoho)*, K: Lybid. [in Ukrainian].
- Ulianovskiy, V. I., 2006. Vseukrainskyi pravoslavnyi tserkovnyi sobor (VPTsS), *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*, K.: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Ulianovskiy, V. I., 2010. Zenkovskiy Vasyl Vasylovych, *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*, K.: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Yevsieieva, T. M., 2004. *Rosiiska pravoslavna tserkva v Ukraini 1917 – 1921 rr.: konflikt natsionalnykh identychnosti u pravoslavnomu poli*, K: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Zenkovskiy, V., 1995. *Piat mesiatsev u vlasti (15 maia – 19 oktiabria 1918 h.): Vospomynaniya*, Moskva. [in Ukrainian].

DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN ORTHODOX CHURCH IN THE VIEWS OF THE MINISTER OF CONFESSIONS OF THE UKRAINIAN STATE OF HETMAN PAVLO SKOROPADSKYI VASYL ZENKIVSKYI

Mykhailo Zholob

Candidate of Historical Sciences,

Associate professor of the Department of World History and Archeology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *The article examines the church-building activity of Vasyl Zenkivskiy. On the basis of a wide range of specialized historical literature, it is shown that at each stage of his activity, Vasyl Zenkivskiy had special approaches to church construction determined by historical circumstances. The article draws attention to his main views and achievements in the field of church construction.*

Key words: *Vasyl Zenkivskiy, Pavlo Skoropadskiy, Antony (Khrapovetskyi), Orthodox Church, Ukrainian State, religious organization, Minister of Confessions.*